SZÉKELY GYÖRGY

A CSONGOR ÉS TÜNDE NÉMET ELŐADÁSAI

Milyen messzire hangzik a költő szava? Innen, erről a tájról. Réges-régi kínzó kérdés. Ha lírai vers a mű, talán könnyebben kap fordítót, folyóiratban egy-egy oldalt. Ha novella vagy regény, elszántság kell hozzá, idő, kiadó, terjesztői céltudatosság. De mi lehet a dráma sorsa, amely csak megtestesítve hat igazán? Ahhoz már intézmény kell, vállalkozói merészség, színház és együttes, a bukás lehetőségének, veszedelmének a tudata. A „mégis" próbája. Lehet-e megjósolni egy idegen közeg rezonanciáját? Azonos kulcsra jár-e a más agy, a más szív?

Hol és mikor mutathatjuk fel nagy klasszikus értékeinket? Tapasztalhattuk: *a Bánk bán* alig jut túl a küszöbön, *Az ember tragédiája* többnyire látványlehetőségeivel vonz és nem filozófiájával. És mihez lehet kezdeni a Csongor és *Tünde*vel? Vörösmarty Mihály összes művei kilencedik kötetében Staud Géza A Csongor és *Tünde a színpadon* címmel foglalta össze a „kisugárzás" közismert tényeit. A következőket rögzítette: „Idegen nyelven két külföldi színházban került színre a Csongor és *Tünde:* 1942. szeptember 19-én és 20-án a berlini Schiller Theaterben Ferdinand Klein-Krautheim német fordításában német színészekkel... Ugyanez az inszcenálás került bemutatásra Szófiában 1943. június 10., 12. és 13-án, Németh Antal rendezésében, bolgár színészekkel."

Ezek az adatok kiegészítésre szorulnak. Részben, mert úgy látszik, egyes tények elfelejtődtek, részben, mert még a hazai szakma tudatáig sem jutottak el. Szerencsére Németh Antal hagyatékában gazdag forrásokra lehet bukkanni.

1940. január 27.
Stadttheater Giessen

Kezdjük az ismeretlennel, a németországi, német nyelvű ősbemutatóval, amelynek közvetlen előzményeit a budapesti német nyelvű Ungarn című folyóirat 1940. októberi számából tudhatjuk meg. Az egyik cikket a Csongorúj német fordítója, a giesseni színház dramaturgja, Ferdinand Klein-Krautheim írta, aki húsz esztendeig Magyarországon élt (egy másik forrás - Délibáb, 1942. X. 3. - elárulja, hogy Pozsonyban született), magyar gimnáziumba járt és főiskolai tanulmányait Budapesten végezte.

A giesseni együttest az akkor harmincnyolc éves Herman Schulze-Griesheim vezette. A korabeli kritikusok főként kezdeményező készségéért dicsérték: a Csongor műsorra tűzése előtt Lope de Vega némethoni reneszánszát indította el Hans Schlege új fordításának felhasználásával. Ő bízta meg dramaturgját a Csongor formahű (!) tolmácsolásával, aki ezt a feladatot igen jó színvonalon oldotta meg: ezt a tényt a kritikák egyöntetűen kiemelik. A rendezést a harminchárom éves Hannes Razum vállalta. Alaposan fel-készült a bemutatóra. Ezt bizonyítja az a levél is, amelyet 1940. június 21-én írt Németh Antalnak, s amely az Ungarnban is közölt részletes elemzésnek alapja lett. A cikkben kifejti, hogy a népek nagy kulturális teljesítményeiken keresztül is-merhetik meg egymást. Ezt a célt kívánta szolgálni a Csongor és *Tünde* németországi ősbemutatója, amellett, hogy ennek a „nagyszerű költeménynek az eredendő lényegét" kívánta feltár-ni. „A magyar mítosz német értelmezését" akarta megszólaltatni, és ezért, véleménye szerint, rendezése önálló úton haladt a pesti Nemzeti „magasrendű mintájához képest". (Ebből az is kiderül, hogy Razum látta a darab pesti előadását.) Részletesen leírja, miért helyezte „vad sziklavidékre" a változó helyszíneket: így akarta a „föld fölötti", a földi és a „föld alatti" világot megjeleníteni. Ezt a hármasságot próbálta megvalósítani a színészek beszédében, mozgásában, kifejezéskészletében. Érzékeltetni kívánta a felszín mögötti rétegeket, titkokat - zenével és zajokkal igyekezett atmoszférát teremteni és gazdag színszimbolikát használt a világításban: a tündérvilágban aranysárgát, az embersíkban fehéret, az alvilágban zöldet. Az Ungarn három képet is közölt az előadásról: Csongor és Tünde kettősét, egy színpadi totálképet a két szerelrnespárral és egy félközelit ugyanezekkel a szereplőkkel.

A korabeli kritika igen jól fogadta a január 27-i bemutatót. A bírálók felfedezésként fogadták és ma[9]asra értékelték a német nyelvű ősbemutatót. Párhuzamokat keresve Ossian, Shakespeare, Calderón neve és persze a Faust merült fel bennük. Kiemelték, hogy a Csongor és *Tünde* népmesei, népmondai motívumokra (kun!) támaszkodik; egyikük azt is megemlítette, hogy egy 16. századi népkönyvre nyúlik vissza- nyil-

Friedrich Gröndahl (Csongor) és Ingeborg Rabl (Tünde) a giesseni előadásban

A Kalmár érkezésének jelenete a berlini előadásban

vánvalóan *az Argyrus* királyfira utalva. Egyikük, Az ember *tragédiája* ismeretében, azt emelte ki, hogy amazzal ellentétben a jelen mű nem az „ősemberpár" sorsát követi nyomon, hanem egy ifjú és egy tündér szerelmének viszontagságait írja le. Mint másikuk írja: a goethei megváltásmotívum, a nő szerelmének végtelen hatalma arat győzelmet a darabban, ezért ha a németek számára ismeretlen volt is, mégsem állt tőlük távol. Újra meg újra felemlítik a mű gyönyörű nyelvezetét.

Magasra értékelték a bírálatok a rendező, Hannes Razum látható gonddal előkészített előadását is. Razum szerintük jól éreztette a darab költőiségét, okosan mutatta föl „az égi csoda világát" egyfelől, „a pokol dinamizmusát", Mirígy világát másfelől. Ezzel együtt említették Karl Löffler (1891-1947) barbár, vad, sziklás tájat ábrázoló, egységes színpadképét. Ízlésesnek ítélték Ingeborg Strombeck jelmezeit és példásnak a színház karmestere, Richard Boeck „utalásos" színpadi zenéjét, amely könnyed volt, de szükség esetén jellegzetesen torzító modulációkkal is élt.

Aránylag kevés szó esett a színészi alakításokról. A színészek nyilván megoldották feladatukat, főképpen és általában dicsérni lehetett őket. Mindent egybevetve a bírálók átlagon felüli közönségsikert regisztráltak. Kiemelték az előadás tartós, emlékezetes hatását, és köszönettel nyugtázták, hogy a színház megismertette velük egy másik nép kultúrájának gazdagító erejét.

A bemutató sikere valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy 1941-ben a Nemzeti Színház Frankfurt am Main-i és berlini vendégjátékán is egy Csongor-variáns kerüljön a német közönség elé, és hogy 1942 őszén évadnyitó produkcióként a berlini Schiller Theaterben Németh Antal nagyszabású rendezését láthatták a nézők.

1942. szeptember 19.
Schiller Theater, Berlin

A Nemzeti Színház együttese 1941. május 18-28-a között Németországban vendégszerepelt. Frankfurt am Mainban, majd Berlinben két-két előadásban játszotta el magyar nyelven Goethe Ős-Faustját, valamint Vörösmarty Csongor és Tündéjének erre az alkalomra erősen lerövidített, ezeregyszázharminc sor terjedelmű, Szabó Lőrinc összekötő verseivel folyamatossá és érthetővé tett változatát. A vendégjátékról részletes beszámolót közölt a *Nemzeti Színház -1941* című kötet. A hazaérkezés után néhány nappal Németh Antal igazgató egy dátumozatlan feljegyzésben az alábbiakat rögzítette: „Az előadás után Heinrich George, a Schiller Theater intendánsa azonnal elkérte Vörösmarty remekművét, és elhatározta, hogy a jövő évadban műsorára tűzi. Ha más eredménye nem lett volna utunknak,mint ez, a magyar irodalomnak ez a diadala, akkor is megérte volna a fáradságot." George viszont ugyanez idő tájt sajtóértekezleten számolt be budapesti munkájáról, a legnagyobb elismeréssel beszélt a magyar színházkultúráról, „a színészeknek a németekét túlszárnyaló vitalitásáról". Egyben utalt a Csongor és *Tünde* közeli berlini bemutatójára is, és a „népek felett álló kultúrkapcsolatok fontosságát" hangsúlyozta. (A nyilatkozata pesti *Ármány* és szerelem-rendezés után kelt.)

A két igazgató kölcsönös megállapodása értelmében 1942 tavaszán Heinrich George rendez klasszikus drámát a Nemzeti Színházban, s azt követi a 42/43-as évad elején Németh vendégrendezése.

A Nemzetiben 1942. április 11-én volt az *Ármány és szerelem* bemutatója. Mihelyt George hazaérkezett, április 14-én levelet írt, amelyben körvonalazta *a két társulat(!)* cserevendégjátéktervét. Ők német nyelvű Ármány-előadásukat hoznák, a Nemzeti pedig az *Ármány* magyar nyelvű produkcióját vinné, valamint *Az ember tragédiáját* és Grillparzer Medeiáját Peéry Pirivel a főszerepben. Ez utóbbi nem a Nemzeti Színház produkciója volt: 1941. november 26-án mutatta be a Magyar Színház. A cserejáték azonban sohasem jött létre. Hasonlóképpen csak terv maradt George következő vendégrendezése az 1942/43-as évadban, mikor is Calderón A zalameai bíró című drámáját állította volna a Nemzeti Színház színpadára.

Nagyjából ugyanez idő tájt jelenti Németh a kultuszminiszternek, hogy az a jelzett vendégjáték, amelynek során a Schiller Theater együttese játszott volna a Nemzetiben, a német társulat szófiai vendégszereplése miatt „halasztást szenvedett". A magunk részéről hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy a társulati vendégszereplés azon a hallgatólagos honi „törvényen" bukott meg, amely szerint a magyar Nemzeti Színház színpadán nem szabad idegen nyelven, elsősorban németül, játszani. Ezt igazolja az a tény is, hogy végül 1942. november 23-24-én a Vígszínházban lépett fel a Schiller Theater, ahol is Gerhart Hauptmann *Veland, der Schmied* (Veland, a kovács) című darabját mutatták be Georgéval a címszerepben.

Tovább folytak viszont a berlini Csongor és Tünde-előadás előkészületei. Június 10-én Németh levélben értesítette Georgét, hogy Pekáry István színpad- és jelmezterveivel 22-én érkezik Berlinbe technikai megbeszélésre, amikor is a műhelyek számára átadja a részletrajzokat. Július 3-án a német Auslandstelle für Theater (Színházi külkapcsolatok hivatala) aláírásra juttatta el a szerződést Némethnek, aki augusztus 5-én augusztus 24-ével kezdődő szabadságot kért Szinyei Merse Jenő kultuszminisztertől, Az engedélyt két nap múlva, szeptember 20-ig terjedő időtartammal megadták.

Közben furcsa félreértést kellett tisztázni. A magyar külügyminisztérium valamely okból azt hitte, hogy a berlini előadás *magyar* nyelvű lesz, és ezért az illetékesek tájékoztatására háromszáz német nyelvű Csongor és Tünde-példányt kért, érdeklődve, hogy van-e nyomtatott fordítása a darabnak. A Kállay Miklósnak küldött levélben Németh közölte, hogy a művet a Schiller Theater társulata *német nyelven* adja elő. Egyidejűleg tájékoztatta a minisztert, hogy a darabnak kiváló fordítása van, Mohácsi Jenő munkája, amely meg is jelent a Vajna cég kiadásában. (Feltételezte volna Németh, hogy a külügyminisztérium nem tudja: Mohácsi Jenő származása miatt persona non grata a németeknél?)

Indulás előtt még két ügyet kellett Némethnek elintéznie: háború lévén, Dietrich von Jagow budapesti német követtől kérte a saját, illetve az előadás asszisztense, dr. Székely György számára beutazásuk lehetővé tételét; másrészt a kultuszminiszternek tett javaslatot annak érdekében, hogy Heinrich Georgét a magyar kultúra érdekében kifejtett érdemeiért a berlini bemutató alkalmával tüntessék ki, kapja meg a „Magyar érdemrend középkeresztjét a csillaggal". Nincs rá adat, hogy ez megtörtént volna.

A Csongor és *Tünde* 1879-es bemutatója óta állandó problémát jelentett: hogyan kellene tagolni a darabot, illetve mennyi lehet a színpadra vitt szöveg. A mű tagolási nehézségei igazából már korábban, Vörösmarty íróasztalánál elkezdődtek. Ezt bizonyítja a mű kézirata is. Kiderült, hogy nincs jelezve az első felvonás; hogy a második felvonás kezdetének jelzése először a nyomtatott példány első felvonásának második képéhez került, hogy a negyedik felvonás kezdete nincsen megadva, és hogy az ötödik felvonás kezdetét a kézirat először a negyedik felvonás ötödik képéhez, majd a későbbi ötödik felvonás második képéhez teszi.

Paulay Ede az ősbemutatón három szakaszra osztotta a művet: az elsőbe került a Vörösmarty-féle első három felvonás (!); a második szakasz a negyedik, a harmadik szakasz pedig az ötödik felvonást tartalmazta. Ezt a felosztást Paulay a Fővárosi Lapokban (1879. 276. sz.) előzetesen bőven indokolta. A Nemzeti Színház 1916-os és 1932-es Csongor-felújításai - Csathó Kálmán, illetve Márkus László rendezése - lényegében a Paulay-féle változatot állították színpadra.

Az 1937-es, jubileumi évad számára Németh Antal teljesen új szövegkönyvet szerkesztett. Drasztikusan meghúzta, és szövegáthelyezésekkel átszerkesztette a darabot. Tizenkét képet alakított ki: a három rész közti első szünetet a negyedik kép utánra (az első hármasút kép végé-re), a másodikat a kilencedik kép utánra (a Jós-kút) illesztette. A frankfurti-berlini vendégjáték alkalmából újabb drasztikus változtatásokat kel-lett végrehajtani.

Érthető, hogy amikor a berlini bemutató a megvalósítás felé közeledett, újra át kellett gondolni a Csongor dramaturgiai szerkezetét. Ezt a munkát Németh, dramaturgiája segítségével, 1941 őszén elvégezte. A Nemzeti szeptember 5-én már az „új" Csongorral nyitott; a rendező az előadás kezdete előtti beszédében részletesen beszámolt a visszaváltoztatásról. Elmondta, hogy az új szerkezet eltér mind a „centenáriumi", mind a külföld számára lerövidített változattól. A háromrészes tagolás első és utolsó része két-két képből áll, a középrész pedig a Hajnal országától az É, országáig terjedő öt képet tartalmazza. Németh ennek kapcsán a szimmetrikus jelenetépítést hangsúlyozta. Jelen tanulmány szerzőjének emlékezete szerint jelentős dramaturgiai érv volt a „mesenap" (Hajnaltól éjfélig) egységének meghatározó szerepe.

Az új szerkezet bevált, ezért ezt követte a berlini bemutató szövegkönyve is. A fennmaradt rendezőpéldány tanúsága szerint időtartamában is jól kiegyensúlyozott előadás jött létre:

1. resz	2. rész	3. rész
55 perc	72 perc	48 perc

Az egyes részeket húsz-húsz perces szünetek választották el egymástól.

Dönteni kellett a választandó fordítás ügyében is. Mint már említettem, a Mohácsi-féle, 1937-es fordítás nem jöhetett számításba. Németh Antal terveiben először az merült fel, hogy Heinz Ortnerrel készítteti el az új német szöveget. Az osztrák drámaíró bizonyos mértékig a Nemzeti Színház háziszerzőjének számított. 1937 márciusában Beethoven című drámáját mulatta be a színház; a Szent *Borbála csodája* (eredetileg: *Tobias Wunderlich)* pedig Keresztury Dezső fordításában 1940 októberében került színpadra. A munka, mint azt Németh októ-

Az Éj birodalma a Schiller Theater előadásában

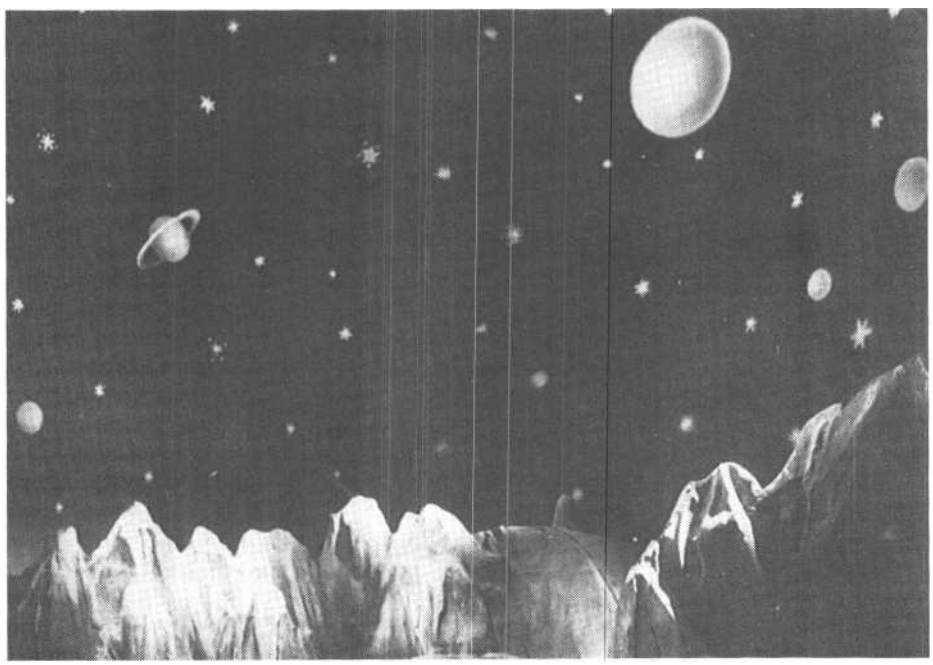

Mirígy jelmeze (Pekáry István díszlet- és jelmeztervei)

berben a minisztériumnak bejelentette, 1939-ben megkezdődött, és a szerződéskötésre meg is kapta az engedélyt. A fordítás azonban valószínűleg nem készült el. Még valószínűbb, hogy a Csongor 1940. januári giesseni bemutatója tette fölöslegessé, hiszen Klein-Krautheim fordítását a német sajtó színvonalasnak, sikeresnek minősítette. Ezért a giesseni fordítás berlini be-mutatása mellett döntöttek. Klein-Krautheim augusztus 18-i leveléből tudjuk, hogy a teljes szöveget elküldte Némethnek, aki ezt a tényt 1940. augusztus 10-én visszaigazolta. A próbafolyamat során ez a szöveg jól használhatónak bizonyult. Egyetlen lényegesebb átfogalmazás vált csak szükségessé: a Jóskút Mirígy-ráolvasásában éreztetni kellett az eredeti ismétlődő gondolatrímeit.

A dramaturgiai szerkezet mozgalmas, mégis egységes színpadképet igényelt. A tervezésre Pekáry Istvánt (1905-1981) kérte fel, aki ekkoriban a római Királyi Opera díszlettervezője volt. Személye stílusváltást is jelentett az előző évi vendégjátékban szereplő Jaschik Álmos-féle, finoman részletező, táblaképszerű szcenikához képest. - A bonyolult járásokkal tagolt „talajépítmény" a négyméteres(!) magasságot is elérte, és a bejárható részek között is volt két-három méter magas útplató. Ezt a gazdag vertikális tagolást erős színfoltok hangsúlyozták, illetve bontották föl, népmesei-neoprimitív megközelítésben.

Ehhez igazodtak a szintén Pekáry által tervezett jelmezek, néhány érdekes megoldással: Mirigy baljós jelekkel teleszórt köténye; az Éj övén az állatöv csillagjelei; a hat tündér zöld-sárga-rózsaszín ruhakombinációja. Mindez jól megtervezett és pontosan kivitelezett megvilágításban került színre.

A Schiller Theater olyan művészekre bízta a számuk-ra különlegesnek számító fel-adat megoldását, akik közül jó néhányan hosszú évtizedeken át a német színházi világ elismert egyéniségeivé váltak. A bemutató társadalmi eseményt jelentett. A közönség soraiban ott volt dr. Schmidt, a külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője, Schwörbel nagykövet, Freyberg altengernagy, a Deutsch-Ungarische Gesellschaft ügyvezető elnöke; magyar részről Sztójay Döme követ és Farkas Gyula, a Collegium Hungaricum igazgatója.

Az előadás igen nagy sikert aratott. Ezt bizonyítja, hogy október 29-én Heinrich George és a Schiller Theater az alábbi táviratot küldte Németh Antalnak: „A Csongor és *Tünde* huszonöt teltházas előadása után köszöntjük Vörösmarty mesedarabjának zseniális rendezőjét."

A kritika alaphangját a műsorfüzet adta meg, amely szerint *„...Csongor* és *Tünde:* a népben gyökerező mesefantázia ősi alakjai, akiknek személyében a romantikus Vörösmarty Mihály saját élethangulatának példázatát találta meg, ahogy a pesszimizmus szorításából az eszmények felé vetett erős hit törekszik a szabadulás felé".

Már csak terjedelmi okokból is lehetetlen a teljes kritikai anyag közlése. Volt, aki a népkönyvek mágiája felől közelítette meg a művet, illetve egy-fajta „Faustiádát" látott benne. Mások a romantika magasrendű műveként értelmezték, a Tamino- és Pamina-figurákra utaltak, és említettek a Strindberg-mesejátékokkal rokonítható vonásokat is, valamint *Az ember* tragédiájával fellelhető párhuzamokat, vagy a jó és rossz szellemek „mesés-allegorikus", moralitásszerű harcát. Ezt a „moralitásdramaturgiát" a legkülönbözőbb ellentétpárokban fogalmazták meg: élet és álom, fantázia és valóság világa, mese és filozófia kettőssége, naivitás és intellektuális reflexiók egymásmellettisége, a fantasztikum és az elmélyült komolyság feszültsége - ezek a fogalmak tűntek fel az elemzésekben, de szó esett bánat és derű, a pesszimizmus és az eszmények hatalma közti összefüggésekről is.

Emellett az előadást óhatatlanul összehasonlították az előző évi magyar vendégjáték rövid keresztmetszetformájával, s úgy vélekedtek, hogy az akkori vidám, könnyed, bájos stílus helyett ezúttal a költemény drámaisága került előtérbe.

A színészi teljesítmények közül Maria Eis (Mirigy), Will Quadflieg (Csongor) és Inge Drexel (Ilma) alakítása tetszett a legjobban és kapott részletes elemzést. Több lap foglalkozott a rendezéssel. Kiemelték, hogy a mű halványabb drámaiságát hogyan pótolta a rendező fantáziája, hogy Németh nem ismételte meg az előző, már ismert inszcenálást, hogy az előadás sűrű atmoszférát és intenzív színvilágot nyert, s hogy a rendezőnek sikerült színészeit megragadó teljesítményekre ösztönöznie.

Éppen egy hónap telt el augusztus 19-e óta, ami-kor is a német hadsereg támadást indított Sztálingrád ellen. Szeptember 13-án megindult a Vörös Hadsereg ellentámadása, a következő hetekben pedig bezárult az ostromgyűrű.

Most, utólag, szinte borzongva gondol az ember arra, hogyan élhette át a berlini közönség a Fejedelem két monológját:

Ti napkeletre, napnyugotra ti,
Hatalmamat hordozza kardotok.
Hogy, míg leszáll ott, itt már fenn ragyogjon
Szolgálatomban a nap, s birtokom,
Míg én leszek, ne lásson éjszakát.

Majd a menekülő kétségbeesett kiáltását:

Égsz még, s nem égsz el, nap, mely verve látsz?
Rengsz, s el nem omlol, föld, e láb alatt, Mely
vérjelekkel nyomta hátadat?

Mely kéz mutatja most meg síromat?
Ha már letettem e nehéz fejet,
Ez a lélek, mely roppant termetével
Láng-óriásként égi boltot üt,
Hol lel magának méltó temetőt?

Fő források

1. Németh Antal hagyatéka. OSZK Színházi Osztálya. 113., 114., 115. doboz; 7852/1942. sz.; Fond 5/312. 73. sz.; 5/316.45. sz.; 5/317.25. sz.; 5/317. 76. sz.; 5/321. 5. sz.; 5/321. 52. sz.; C 193/10.
   Rendezetlen levelek 1639/1942: 78 278. III. 2; 32. 170/b, 1942; 1949/ 1942; 1942. VIII. 10; Fond 5/321. 52. sz.: 1942. VIII. 7.
   Rendezetlen iratok dossziéja 7852/1942
   Németh Antal rendezőpéldánya C 125/9
2. Vendégeink. Válogatás. Külföldi drámai együttesek budapesti vendégjátékai, 1881-1993. Bp. 1993
3. Vörösmarty Mihály Összes Művei 9. kötet
4. Vörösmarty: Csongor és Tünde. Átdolgozta: Szabó Lőrinc, 1941. (Gépirat)
5. A Nemzeti Színház műsortára I. 1942